

ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ

УДК 81`1(477)`19/20` (092): [81`1:001 Христина Дацишин

НЕВТОМНИЙ СІЯЧ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА

(Культура мови в науковій рецепції професора Олександри Сербенської)

Український мовознавець О. Сербенська трактує культуру мови як суспільну цінність, звертає увагу на відповідальність носіїв мови за її чистоту та на обов'язок поширювати у суспільстві знання про культуру мови. Важливим у концепції О. Сербенської є гайдеггерівське сприйняття мови як «оселі Духу», звідси – філософський, естетичний, сакралізований підхід до проблем культури мови, сконцентрований, зокрема, у терміні «екологія мови». Досліджуючи культуру усного мовлення, О. Сербенська наголошує на його первинності щодо писемного, на багатстві усномовних засобів передавання думки. У статті проаналізовано втілення ідей О. Сербенської в наукових, науково-популярних та навчальних виданнях.

Ключові слова: культура мови, екологія мови, культура усного мовлення, мовна норма, суржик, антисуржик, мовна картина світу.

Ukrainian linguist O. Serbenska interprets the culture of language as a public value, emphasizes the responsibility of native speakers for cultivating its purity and the duty to disseminate in society knowledge about the language culture. In the concept of O. Serbenska, the Heideggerian perception of language as the “home of the Spirit” is important; it predetermines a philosophical, aesthetic, sacralized approach to the problems of language culture, which is concentrated, in particular, in the term “language ecology”. O. Serbenska focuses on the culture of spoken language, emphasizing its primacy in relation to the written language,

the richness of oral speech means of the transfer of thought. The article analyzes the implementation of the ideas of O. Serbenska in scientific, popular science and educational publications.

Key words: *language culture, language ecology, culture of spoken language, linguistic norm, surzhyk, antysurzhyk, linguistic picture of the world.*

У сучасному українському мовознавстві професор Олександра Сербенська є одним із визнаних авторитетів; серед її наукових пріоритетів дослідження з культури мови. Одне із значень слова «культура», що пов'язане з обробітком землі, доглядом і вирощуванням, налаштовує на аналогії між працею в царині культури мови і землеробством. Звідси – прозора землеробська метафора, яка, наприклад, у М. Рильського втілюється в настанови «пильно й ненастанно політь бур'ян», «збирайте... достиглий овоч у Грінченка й Даля», «не лінуйтесь доглядати свій сад».

Розвиваючи метафору мови-ниви, яка вимагає щоденної копіткої праці, О. Сербенська неодноразово звертається до образу сіяча – одного із важливих концептів її мовної картини світу. Сіяч постає носієм ідей любові, справедливості, праці і віри, адже «дії сіяча пройняті любов'ю до всіх людей (тут не може бути улюбленців), живляться справедливістю. Справедливість без любові не є справедливою; любов без справедливості – не любов» [Сербенська 2010: 317]. Потребу сіяти слово, працюючи для загального добра, авторка пов'язує з євангельським тлумаченням широкого, всеосяжного, вільного засіву як бажаної і праведної дії «для поширення «слова Царства», що «сьогодні визнано як важливий вид комунікації» [Сербенська 2010: 317]. О. Сербенська аналізує, як потрактований цей образ у текстах видатних виразників українського Духу і творців українського Слова. Зокрема, сіяч у Шевченковій концепції «сприймає слово як живу дійсність, осягає її одухотвореним розумом, тісно пов'язаним із джерелом усеперемагаючої сили» [Сербенська 2015: 292], в І. Франка «тема біблійного сіяча трансформується в узагальнений образ сіячів українського зерна, котрі весь свій талант і всю свою силу віддали тільки тому сіянню» [Сербенська 2015: 291].

Засіваючи, автор вступає у своєрідний діалог з аудиторією; його думки можуть бути почуті чи непочуті, сприйняті чи несприйняті, адже наступна репліка від аудиторії, відтермінована в часі, – це вже проростання зерна, а воно може відбуватися по-різному, до того ж, за активної участі реципієнтів (на кам'янистій дорозі, на узбіччі, на неродючому ґрунті навіть найкраще зерно не проросте). О. Сербенська зауважує, що Христову притчу про сіяча «і сьогодні історики комунікації називають... притчею про притчі, архіпритчею, притчею про різноманітність інтерпретацій аудиторій в умовах браку безпосередньої взаємодії» [Сербенська 2010: 317].

О. Сербенська завжди в діалозі – з мовознавцями, журналістами та представниками інших професій, студентами, вона справді є тим Сіячем, що плекає українське слово вже понад 70 років (саме стільки працює пані професор у Львівському національному університеті імені Івана Франка). Для О. Сербенської праця сіяння на ниві культури слова стала своєрідною місією, вона сама захоплена словом і захоплює ним своїх співрозмовників, зачаровує стихією української мови. Повага до слова, до мови як сакральної субстанції, скарбниці народної мудрості і традиції лежить в основі трактування культури мови, яке впродовж наукової діяльності дослідниці трансформувалося, поглиблювалося, розширювалося. О. Сербенська пов'язує культуру мови з любов'ю до історії свого народу, що зумовлює відповідальність особистості за свої мовленнєві дії, з «діяльністю суспільства та індивідуума, спрямованою на якнайкраще пізнання, збагачення, вдосконалення і розвиток мови» [Сербенська, Волощак 2001: 66]. О. Сербенська пропагує суспільний вимір культури мови, наголошує на діяльнісній любові до слова, на обов'язковій популяризувати знання, на потребі формувати серед широкого суспільства критичне ставлення до порушення норм, розвивати чуття мови, виробляти здатність до естетичної насолоди від вишуканого, довершеного мовлення. Заперечуючи вузьке сприйняття культури мови лише як дотримання мовних норм, аспектами цієї галузі знань дослідниця вважає ступінь ознайомлення суспільства з мовними нормами, здатність майстерно висловлювати думку; вміння вживати слова, їхні

форми, звуки, звукові комплекси, синтаксичні конструкції відповідно до усталених норм, усувати невдалі інновації та вульгаризми, відчувати красу мови [Сербенська, Волощак 2001: 66 – 67]. З огляду на це культура мовлення є однією з ознак інтелектуальної, творчої, розвиненої особистості, мова якої не лише нормативна, а й багата на виражальні засоби, естетична, креативна; ключовими тут стають поняття любові, поваги, відповідальності і праці.

Подальші наукові пошуки О. Сербенської зумовили появу в українському мовознавстві нового терміна – «екологія мови», «еколінгвістика»; це найменування, за твердженням дослідниці, набагато ширше за свою семантикою від узвичаєного відповідника «культура мови». Екологія мови стосується не тільки дотримання мовних норм чи майстерного використання мовно-виражальних засобів, цей вислів має виразний етнофілософський та соціальний вимір; він охоплює взаємини між літературною мовою і територіальними та соціальними діалектами, між державною мовою та мовами інших національностей, що живуть в Україні, тощо. Отже, «одне із значень цього терміна – наука про мову як середовище, що забезпечує повноцінне життя та розвиток народу, нації, особистості, виступає консолідуючим чинником збереження державності» [Сербенська 2002: 17]. Екологія мови спроектована також на мовленнєвий етикет та мовну ментальність, О. Сербенська наголошує, що «важливо знайти рівновагу між державною мовою і довкіллям, продукувати і поширювати «екологічно чисті» тексти, прагнути до гармонії, яку творить людина – мова – суспільство» [Сербенська 2014: 197].

Культура мови в розумінні О. Сербенської – це не сфера наукового зацікавлення вузького кола фахівців, а справа широкого загалу українців. Саме такою є аудиторія книги «Актуальне інтерв'ю з мовознавцем», у якій О. Сербенська в діалозі з журналісткою М. Волощак з'ясує складні питання української мови, пояснює передумови різноманітних мовних інновацій, обґрунтовує потребу консолідації зусиль для вироблення правописних норм, що базуються на притаманних українській мові морфологічних формах, на особливостях її

фонетичної системи. Пані професор виявляє велику повагу до тих, хто прагне вдосконалити свої мовні навички, зауважуючи: «Ми переконані: більшість українців хоче правильно говорити, не калічити рідної мови, але часто не знає, де можна перевірити себе, та й часу не завжди вистачає на те, щоб опрацювати довідкову літературу, гортати словники, читати статті» [Антисуржик 1994: 8]. О. Сербенська констатує: «виховувати в собі повагу до мови, якою розмовляєш, – це, передусім, шанувати себе, виявляти повагу до народу, його історії, культури» [Антисуржик 1994: 7]. Сама сповідуючи культ праці, дослідниця наголошує, що причиною низького рівня культури мови особистості є «хіба загальне лінївство, крутіїство та лизунство (І. Франко) і, як неодноразово підкреслював Іван Огієнко, небажання пильно й ненастанно вчитися рідної мови» [Антисуржик 1994: 7].

Наслідком «мовного лінївства та крутіїства» стає суржик, у цьому мовознавчому терміні розвинуто землеробську метафору мови, адже «суржи́ком називали мішанину зерна – жита, пшениці, ячменю, вівса, а також муку з такого зерна; це було не першосортне зерно та низького сорту мука» [Антисуржик 1994: 6]. Появу «недорікуватого суржику» О. Сербенська пов'язує, зокрема, з лінгвоцидом щодо української мови, розхитуванням її мікросистем (термін «лінгвоцид» згодом увійшов до багатьох підручників, посібників та наукових публікацій), «суржикізація» мовлення загрожує втратою української мови «як самобутньої, неповторної лінгвістичної одиниці» [Сербенська, Волощак 2001: 77]. Посібник «Антисуржик» (1994, 2011, 2017), виданий з ініціативи та за редакцією О. Сербенської (автори О. Сербенська, М. Білоус, Х. Дацишин, Ю. Редько, Н. Станкевич, В. Бабенко, А. Капелюшний, А. Токарська, О. Федик), після тривалого періоду штучно нав'язаної теорії зближення та уподібнення російської й української мов вперше з'явився як відгук на «прагнення активізувати природні для української мови стійкі вислови, уникати російських синтаксичних блоків, які, по суті, лише заповнювали українськими словами» [Сербенська 2002: 19]. Ідеї «антисуржику» є органічними в концепції «екології мови», адже пов'язані

не лише з потребою позбутися неправильних лексем, форм слів і синтаксичних конструкцій, але і з проблемою меншовартості, яку тривалий час насаджувало телебачення (екранні образи Штепселя і Тарапуньки, Верки Сердючки тощо), і з «мовною шизофренією» (Ю. Шевчук), пропагованою «природною», а насправді асиметричною двомовністю.

Скромно оформлене перше видання «Антисуржика» повною мірою виконувало місію ширення культури слова, його «партіями замовляли новостворені... міністерства, фрагменти... передруковували в пресі... розміщували в мережі Інтернет. Книжку взяли до рук вчителі, учні, студенти, гуманітарії і негуманітарії» [Антисуржик 2011: 7]. Друге видання «Антисуржика» увійшло до короткого списку Всеукраїнського рейтингу «Книжка року» за 2011 рік у номінації «Обрії». Автори «Антисуржика» реагували на зміни в мові і потреби часу, доповнювали коментарі, пропонували нові методи самостійної праці з матеріалом. Використаний у посібнику метод «антидиктанту», згруповані за темами («на пошті», «в установі» тощо) рекомендації щодо слововживання допомагають читачеві змодельовати уявну ситуацію спілкування, щоб набути досвіду нормативної комунікації – це також частина концепції екології мови. Цілком закономірно, що «Антисуржик» не тільки відіграв свою роль у популяризації знань про культуру мови, але й «стимулював багатьох до написання «метеликів» з проблем мовленнєвої культури» [Антисуржик 2011: 7]; та й саме слово «антисуржик» також претендує на місце в мовознавчій термінології.

Новаторський підхід, акцент на практиці використання мовних одиниць запропоновано і в лексикографічних працях, у яких О. Сербенська є одним із співавторів. Особливістю структури словникової статті універсального «Словника труднощів української мови» (автори Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Пазяк, О. Сербенська, З. Терлак, за ред. С. Єрмоленко) стало «використання так званої “заборонної позначки”, яка застерігає користувача від неправильного слововжитку й орієнтує на мовні норми» [Войтів, Кровицька 2019: 245]. Вперше в українській лексикографії в одній праці було охоплено складні випадки, пов'язані із словотворенням,

орфографічними, орфоепічними, лексичними, пунктуаційними, морфологічними і синтаксичними нормами. Виразне практичне спрямування має «Словник паронімів української мови» (Д. Гринчишин, О. Сербенська), що став першим виданням серед такого типу праць. У «Словнику-довіднику з культури української мови» (Д. Гринчишин, О. Сербенська, А. Капелюшний та З. Терлак) втілено «новітній підхід до питань культури мови», словникова стаття містить «різноманітну інформацію про лексичну одиницю (реєстрове слово). До реєстру словника занесені малозрозумілі слова, а також ті, що складні в написанні, наголошуванні, у творенні відмінкових форм, таким чином, у ньому можна знайти відповіді на найрізноманітніші питання, що стосуються практичного засвоєння рідної мови» [Войтів, Кровицька 2019: 246].

Значна частка присвяченого культурі мови наукового доробку О. Сербенської призначена для студентів факультету журналістики. Журналісти творять медіатекст, їхня робота завжди маркована підвищеним рівнем відповідальності, бо вони обрали слово як знаряддя праці, яке може сіяти добро і правду, а може нести розбрат, зневіру, брехню. Мова засобів масової інформації гостро резонує із суспільними процесами, реагує на зміни, часто сама стає не тільки індикатором, а й каталізатором змін. Тому журналістам важливо виробити чуття мови, розуміти, як вписати в мовну систему новотвори, і впевнено відкидати те, що для мови чуже й неорганічне: «якщо національна мова віддзеркалює обличчя народу, то мова ЗМІ відбиває обличчя Держави» [Сербенська, Волощак 2001: 136].

Навчальний посібник для студентів-журналістів «Культура усного мовлення» виявляє особливий пієтет автора до «живої» форми мовлення. Ймовірно, це пов'язано з відчуттям в усному слові Богоприсутності: саме голос Божий почув Мойсей з неопалимої купини. О. Сербенська наголошує на недостатній увазі до усного слова в Україні радянського періоду, коли заборона використовувати усні форми «національної мови в усіх сферах суспільного життя, в найрізноманітніших соціальних прошарках» унеможлилювала «її збагачення і утвердження», адже саме усне мовлення і є «життя мови» [Сербенська 2014: 196 – 197]. Письмо як «муміфікований образ усного

мовлення» [Сербенська 2004: 9] не відображає повною мірою людської сутності, натомість у живому мовленні помітними стають «психічні особливості, інтелект, світосприймання, спосіб мислення, виховання, здатність називати, оцінювати, контактувати з іншими та впливати на них. Це особливий і надзвичайно складний вид діяльності людини, який допомагає їй ідентифікуватися з усім видимим і невидимим. В усному мовленні слово не покидає чистої стихії буття, дає простір для вияву його різних вимірів. Як своєрідний вокально-звуковий субкод усне мовлення дає можливість максимально чітко висловлювати думку і адекватно її сприймати» [Сербенська 2004: 8 – 9]. Пов'язуючи звукове мовлення зі споконвічною територією життя народу, О. Сербенська зауважує, що «звуковому мовленню властива велика вібраційна сила, а ритм і вібраційні рухи національної мови, як вважають, навіть суголосі з ритмами землі» [Сербенська 2013: 44]. Саме тому такою важливою є правильна, органічна для кожного народу вимова звуків. Наприклад, високочастотний в українській мові звук О «налаштовує на *заокруглений, вертикальний і навіть широкий* тип мовлення, характерний для українців... Це не просто звук, це своєрідний орієнтир, *специфічний камертон*» [Сербенська 2013: 47]. Усність передбачає ще один аспект екології мови – «здатність реалізувати не тільки свої природні можливості *говорити*, а й *слухати*, долати бар'єри, щоб чути сказане» [Сербенська 2013: 45].

Аналіз ефірного мовлення за книгою «Символи світу» французького дослідника Ж. Прієра перехрещується в О. Сербенської з роздумами про щастя, про жнива як результат сіяння добра, слова, любові, адже прагнення до ефіру притаманне тим, хто має «пристрасне бажання неба, життя і справжнього щастя, чий Дух порвав із земною орбітою... Дух б'є у мовчазному мудрому спокої, де розправляються крила відваги, радість, яка тільки ледве жевріла в передчутті розкоші, огортає дух; він збирає жниво добра, яке собі уявляв, і пізнає лад небес. Дух пронизується розумінням того, що мета всесвіту – добро і щастя» [Сербенська 2010: 315]. Мимоволі спадають на думку міркування античних мислителів, наприклад, Гесіода, який вбачав щастя у щорічному циклі життя хлібороба; земля і

небо об'єднуються ідеєю сіяння і жнив. Реалізуючи потребу сіяти у «сродній» для себе праці на ниві українського слова, О. Сербенська в одному з інтерв'ю розповідає, що «саме життя є великим щастям». Професор О. Сербенська живе словом і живе у слові; розглядаючи слово як «оселю буття людського духу» (М. Гайдеггер), тримає в єдиному фокусі культуру мови і культуру духу. Ефір, ноосфера (В. Вернадський) збагачується посіяним О. Сербенською зерном; мова постає як середовище духу окремої людини і духу народу, що забезпечує повноцінне функціонування нації, спадкоємність поколінь, існування держави. Дух, «що тіло рве до бою» (І. Франко) і Слово, посіяне зерно сили духу, перетинаючись, взаємодіючи, переплітаючись, дарують животворну енергію для утвердження українськості.

Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити. За заг. ред. О. Сербенської. Львів: Світ, 1994. 152 с.

Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити. О. Сербенська, М. Білоус, Х. Дацишин та ін. За заг. ред. О. Сербенської. 2-ге вид., доповн. і перероб. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 258 с.

Войтів Г., Кровицька О. Науковий осередок українського словникарства у Львові: історія і досвід. *Теле- та радіожурналістика*. 2019. Вип. 18. С. 245 – 255.

Сербенська О., Волощак М. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей. Київ: Вид. центр «Просвіта», 2001. 204 с.

Сербенська О. Ефірне мовлення в соціокультурних та інформаційних вимірах. *Теле- та радіожурналістика*. 2010. Вип. 9. Ч. 2. С. 314 – 323.

Сербенська О. Комунікативна сила Шевченкового слова ДУМА. *Теле- та радіожурналістика*. 2015. Вип. 14. С. 288 – 297.

Сербенська О. А. Культура усного мовлення. Практикум: навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. С. 8 – 9.

Сербенська О. Сучасна українська термінографія і проблеми екології мови. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2002. № 453. С. 17 – 20.

Сербенська О. Усне мовлення як категорія культури. *Вісник НТШ*. 2013. № 50. С. 44 – 47.

Сербенська О. Факультет журналістики, українська мова і я – словесник-україніст. Упоряд. В. Лизанчук. Львів: ЛНУ імені Івана

Франка, 2014. 232 с. (Серія «Заслужені професори Львівського національного університету імені Івана Франка»). С. 186 – 199.

REFERENCES

Serbenska, O. (Ed.) (1994). *Antysurzhyk. Vchymosia vvichlyvo povodytys i pravylno hovoryty*. Lviv: Svit.

Serbenska, O. (Ed.), Bilous M., Datsyshyn Kh. ta in. (2011). *Antysurzhyk. Vchymosia vvichlyvo povodytys i pravylno hovoryty 2nd ed.* Lviv: LNU imeni Ivana Franka.

Voitiv, H., Krovvytska, O. (2019). Naukovyi oseredok ukrainskoho slovnykarstva u Lvovi: istoriia i dosvid. *Tele- ta radiozhurnalistyka, 18*, 245 – 255.

Serbenska, O., Voloshchak, M. (2001). Aktualne interv'iu z movoznavtsem: 140 zapytan i vidpovidei. Kyiv: Vydavnychiy tsentr "Prosvita".

Serbenska, O. (2010). Efirne movlennia v sotsiokulturnykh ta informatsiinykh vymirakh. *Tele- ta radiozhurnalistyka, 9 (2)*, 314 – 323.

Serbenska, O. (2015). Komunikatyvna syla Shevchenkovoho slova DUMA. *Tele- ta radiozhurnalistyka, 14*, 288 – 297.

Serbenska O. (2004) *Kultura usnoho movlennia. Praktykum*. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury.

Serbenska O. (2002) Suchasna ukrainska terminohrafiia i problemy ekolohii movy. *Visnyk Nats. un-tu «Lvivska politekhnika». Seriia «Problemy ukrainskoi terminolohii», 453*, 17 – 20.

Serbenska, O. (2013). Usne movlennia yak katehoriia kultury *Visnyk NTSH, 50*, 44 – 47.

Serbenska, O (2014). Fakultet zhurnalistyky, ukrainska mova i ya – slovesnyk-ukrainist. V. Lyzanchuk (Ed.). Lviv: LNU imeni Ivana Franka. 232 p. (Seriia "Zasluzheni profesory Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka"). Pp. 186 – 199.

Статтю отримано 08.11.2018

Khrystyna Datsyshyn

TIRELESS SOWER OF THE UKRAINIAN WORD (LANGUAGE CULTURE IN SCIENTIFIC RECEPTIONS OF THE PROFESSOR OLEKSANDRA SERBENSKA)

The language culture is one of the priority directions of linguistic research by Prof. Oleksandra Serbenska. The study of language culture should be associated with one of the concepts of O. Serbenska's linguistic picture of the world – the concept of the SOWER, in which the ideas of labor, love, justice, goodness, faith, dialogue, responsibility are accumulated. As a sower has a duty to handle the field, so O. Serbenska speaks about duty to the language as a sacred substance, a treasury of folk wisdom and tradition this is a duty to disseminate knowledge about the language culture, to cultivate an aesthetic sense of language and responsibility of each for the fate of language and the destiny of the nation. O. Serbenska considers language as an environment that provides a valuable life for the nation and personality, which is the key to the preservation of statehood. Prof. O. Serbenska implements a new linguistic term the “language ecology”, its semantics is much wider than the semantics of term “language culture”. Ideas of language ecology are embodied in the manual “Antysurzhyk” (authors O. Serbenska, M. Bilous, Kh. Datsyshyn, Yu. Redko, N. Stankevych, V. Babenko, A. Kapeliushnyi, A. Tokarska, O. Fedyk, ed. O. Serbenska); “An actual interview with linguist” (O. Serbenska, M. Voloshchak); in the universal “Dictionary of difficulties in the Ukrainian language” (authors D. Grynychshyn, A. Kapeliushnyi, O. Paziak, O. Serbenska, Z. Terlak, ed. S. Yermolenko), “Dictionary of paronyms of the Ukrainian language” (D. Grynychshyn, O. Serbenska), “Dictionary-handbook of the Ukrainian language culture” (D. Grynychshyn, O. Serbenska, A. Kapelyushnyi, Z. Terlak), other scientific and educational publications. Much of them are designed for journalism students, whose work as creators of media texts is marked by an high level of responsibility. In the context of the culture of oral speech, O. Serbenska notices the importance the ability not only to speak, but to listen; emphasizes the necessity of correct, organic pronunciation of sounds which have a deep connection with the rhythms of the earth of each nation. The Spirit and the Word, according to the O. Serbenska's scientific concept of the language culture and language ecology, give life-giving energy for the establishment of Ukrainianness.